

Türkmenler we Kawkaz hem-de Zakawkazýe halklary

Category: Goşgular, Kitapcy, Psihologiýa, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Türkmenler we Kawkaz hem-de Zakawkazýe halklary TÜRKMENLER WE KAWKAZ HEM-DE ZAKAWKAZÝE HALKLARY (AZIÝA WE ÝEWROPANYŇ ARALYGY)

Biziň derňeýän geografik çägimiz Aziýa we Ýewropa degişlidir. Emma Kawkaz we Zakawkaz halklarynyň aýratyn etnopsihologiýasy, olaryň ykballarynyň meňzeşligi bu sebiti tutuşlygyna seretmäge iterdi. Bu ýerde türki dilli halklaryň ata-babalary — skifler we sarmatlar täze eýýamdan has ön göçüp gelipdirler. Olar bu ýere iki ýol bilen — Hazaryň demirgazyk ýakasy we Eýranyň üsti bilen gelipdirler. Köp sanly turan taýpalary bolsa Kawkazyň we Zakawkazýäniň ýerli ýaşajylarynyň syýasy we medeni durmuşynda uly yz galdyrypdyr.

Täze eýýamyň ilkinji asyrlarynda bu ýere türki dilinde gepleýän halklar: awarlar, gunlar (hunlar), eftalitler (abdallar), hazarlar, oguzlar, gypjaklar we beýlekiler aralaşyp başlapdyr. Türki halklaryň bu sebite has köpçülikleýin göçüşi XI — XII asyrlarda seljuk-türkmen taýpalarynyň hereketi bilen baglanyşyklydyr. Ol Beýik Seljuk-türkmen imperiýasynyň, XII asyryň ortalarynda ol darganyndan soň bolsa, häzirki Siriýanyň, Yragyň, Eýranyň, Palestinanyň, Türkiýanyň, Azerbeýjanyň, Ermenistanyň, Gruziýanyň we käbir beýleki döwletleriň çäklerinde köp sanly türkmen döwletleriniň döremegine getirýär. Bu hereketler etnik we syýasy ösüş ýagdaýy güýçlenipdir.

Eger seljuk türkmenleri Kawkaza Hazaryň günorta ýakasy bilen giden bolsalar, oguz-türkmen we gypjak taýpalarynyň beýleki bölegi Hazar deňziniň demirgazygyndan aýlanyp, Kawkaza barypdyr. Olaryň hemmesi häzirki Kawkaz halklarynyň etnik taryhynda uly yz galdyrypdyr.

XII asyrda gruzin patyşasy Dawid IV Gurujynyň çagyrmagy bilen Artyk hanyň ýolbaşçylygyndaky 40 müň sany gypjak esgeri Gruziýa barýar. Bu goşunyň düzüminde oguz-peçeneg esgerleri hem bolupdyr diýlip hasaplanylýar. Dawid IV hanyň giýewsi bolmak bilen, gypjaklara ýaşamak üçin köp ýer bölüp beripdir. Gruzin awtory M.D.Lordkipanidze şeýle ýazýar: »Polowesler (gypjaklar □ Ö. G.) Gruziýanyň dürli welaýatlarynda ýerleşdirilipdir. Olaryň bir bölegi içerki Kartlä göçürilipdir... Polowesler Gruziýada derrew uýgunlaşypdyr. Olar hristian dinini, gruzin dilini kabul edip, oturmly ýaşayş durmuşyna geçipdir we kem-kemden ýerli ýaşajjylar bilen garyşypdyrlar(1).

Başga bir gruzin awtory G.Z.Ançabadze, gruzin ýylýazgylaryna salgylanyp, şeýle belleýär: «Georgiý III (1156 □ 1184) we şa aýaly Tamaranyň (1184 □ 1213) goşunlarynda köp sanly gypjak goşunlary bolupdyr, olar »etnik taýdan gruzinler we Zakawkazýäniň beýleki halkary bilen garyşypdyrlar, gypjaklar baradaky ýatlama toponimlerde we gruzin halk rowaýatlarynda saklanyp galyndyr»(2).

Eger gypjak-türkmen taýpalary Gürjüstana Ýewraziýa sähralygy tarapyndan giren bolsa, seljuk türkmenleri bu ýere Azerbeýjan tarapyndan gelipdir. Gruzin taryhçysy N.N.Şengeliýa »XI asyrda Seljuklar Gruziýada» diýen işinde »...Seljuklar Gruziýa birsyhly çozupdyrlar we möhüm harby dolandyryş ähmiýetli nokatlary eýeläpdirdiler... Gruziýanyň çäginde türk (türkmen □ Ö. G.) taýpalarynyň köpçülikleýin oturmly bolmak ýagdaýy bolup geçipdir diýip ýazýar(3).

Ýokarda aýdylanlary teswirläp, alym W. L. Gukasýan: »Şol döwrüň gruzin taryhçylaryna Gruziýanyň iki at bilen belli bolandygy tötänden däldir: Kartweloba (sözme-söz: Gruzinoba) we Didi Turkoba (Beýik Turetçina). Gruziýanyň bütin günbatar we gündogar bölekleri »Didi Turkobada » ýerleşýär... Oguz we gypjak taýpalarynyň Gündogar Gruziýada mesgen tutandygyna şu zolagyň etnotoponimleri-de şaýatlyk edýär: Tekeli (Marneul etraby, Mugaily (Dmanis, Bolnis we Marneul etraplary), Saatly (Dmanis etraby), Akkullar Kapanakçi, Ulaşly, Çanahçi, Borçalu (Marneul etraby) we başg»(4). diýip belleýär.

Gruzin dilçisi S. S. Jikiýanyň türkmen-gruzin dil gatnaşyklaryny derňäp, türkmen »...leksiki elementleri gruzin dilinde halk hojalygynyň maldarçylyk, balyk senagatynyň önümleri, tagamlar we beýleki ugurlaryna degişlidir(5)» diýip ýazypdyr.

Baý gruzin folklorynda eýýäm oguzlar döwründe kabul edilen epik sýufetler wajyp orny eýeleýärler. »Gorkut ata» eposyndaky Bekil we onuň ogly Amran hakyndaky aýdymyň käbir äheňleri gruzin eposynyň gahrymanlary Betkile we Amiran hakyndaky iň gadymy ýatlama bolup durýar(6). Şeýle-de, Gruziýada türkmen eposy »Görogly» we Aşug Garib hakyndaky rowaýat örän meşhurdyr. Kerogly (Görogly) hakyndaky epos prozada berlendir we iki görnüşde goşgy bölekleri duşýar. Şahyrana bölegini ilki gruzin dilinde getirýärler, soňra bolsa »guzin däl goşgularda» aýdym edip aýdýarlar(7)».

Türkmenleriň ermeni halky bilen hem ýakyn gatnaşyklary bolupdyr. Olaryň arasyndaky etnik, syýasy we durmuş-ykdysady gatnaşyklary bolupdyr. Olaryň arasyndaky etniki, syýasy we durmuş-ykdysady gatnaşyklar tä giçki orta asyrlara çenli dowam edipdir. Eýýäm XI asyryň 40-njy ýyllarynyň ortasyndan başlap, Ermenistan Beýik Seljuk-türkmen imperiýasynyň düzümine giripdir. Diňe ýüz ýyl geçeninden soňra, Ermenistanyň käbir welaýatlary bu ägirt uly ýurduň düzüminden çykýar. Içerki Haçen (Daglyk Garabag) birinji garaşsyz ermeni knýazlygy hasaplanylýar. Ony Wahtang Beýik (1120 □ 1150) esaslandyrýar. Uýgunlaşyş döwri örän ýeňil geçýär, şonuň üçin ol ýa-da beýleki knýazyň haýsy millete degişlidigini takyk anyklamak mümkin däl. Mysal üçin, 1214□1261-nji ýyllarda Haçeniň knýazy Hasan Jalal bolupdyr. Ol ermeni awtory G. Akopýanyň aýtmagyna görä, »...Gündogar ermeni ýurdunyň knýazlygynyň taryhynda Hasan Jalal ykdysadyýeti dikeltmek we esasan-da, bu ýerde medeni ojaklary döretmek we gülletmek üçin işleri bitiripdir»(8).

Bu knýazyň oglunyň Atabeg, aýalynyň bolsa Arzy hatyn diýen türkmen atlarynyň bolmagy hem gyzyklydyr. 1214-nji ýylda Arzy hatynyň buýrugy boýunça, Dadi welaýatynda (Daglyk Garabag) Terteriň kenarynda buthana gurlandygyna şaýatlyk edýän maglumatlar bar. Ol Dadiwank buthana toplumyna giripdir.

Arsahda (Arsah □ Daglyk Garabagda welaýat) haly önümleriniň taýýarlanylmagy-da Arzy hatynyň ady bilen baglanyşyklydyr. Orta asyr emeni taryhçysy Kirakos Gandzakesi Arzy hatyn barada şeýle ýazypdyr: »[01] (buthana) uly kömek etdi □ öz gyzlary bilen geçiniň dürli reňklere boýalan ýumşak ýüňünden buthananyň çokunylýan keramatly törüne örtmek üçin ajaýyp tuty-örtük dokady. Onuň ýüzi Halas edijiniň we beýleki keramatlylaryň güýçli söýgülerini anyk görkezýän çayylan nagyşlar we keşdelenen şekiller bilen bezelipdir, olar hemmeleri haýran galdyrypdyr»(9).

Arap taryhçylary Arsah halyalary barada haýran galyp gürrüň edipdirler. Hut şu welaýatda türkmenleriň we ermenileriň sungaty has ýakynda utgaşypdyr. Ermenistand iň gadymy haly şu ýerden gelip çykypdyr we onuň senesi 1202-nji ýyl hasaplanylýar(10).

Türkmenler ussatlary Ermenistanyň käbir etraplarynyň diňe halyçylyk işine däl, eýsem, buthana binagärçiligine-de öz täsirini ýetiripdir. Onda türkmenleriň Orta Aziýadan getiren türki-arap äheňleri utgaşýar. Ermeni şekillendiriş sungatyndan gowy baş çykarýan L.A.Durnowo »seljuk usulynyň» buthananyň bezeg nagyşlarynda, şeýle hem binagärligiň özünde görünýändigini barada ýazýar(11).

Haçen knýazlygyna dolanyp gelsek, ermeni buthanasyna howandarlyk etmek däbiniň XIV asyrda-da dowam edendigini bellemek gerek. Hasan Jelalyň özüniň, oglunyň, aýalynyň we Mama hatyn atly garry aýalyň şekilleri çekilipdir.

Spitakawor buthanasynyň türkmen serdarlarynyň keşbi şekillendirilen güberçek bezeg daşlary hem täsindir. Olaryň biriniň ýüzünde knýaz Eaçy we onuň ogly Emir Hasanyň keşbi, beýlekisinde bolsa onuň atyň üstünde çapyp barşyna arka tarapyna ýaý atýan pursady (hut türküleriň atyş usuly) şekillendirilipdir(12).

Ýerewanyň golaýyndaky Eçmiadzin etrabynyň Argawand obasynda türkmen emiri Sadyň maşgalasynyň mazary güberip görünýär. Abat saklanyp galan 12 metrlik bu kümmet 1413-nji ýylda işlenilip bejerilen tufdan (dag jynsy) salnypdyr. Mazaryň daşlarynyň ýüzünde ony salan ermeni usullarynyň atlarynyň baş harplary

ýazylypdyr. Mazaryň ýokarsynda □ tejegorunyň aşagyndaky baş harplary ýazylypdyr. Mazaryň ýokarsynda tejegorunyň aşagyndaky böleginiň ýüzünde kümmediň Sadyň ogly emir Pir Hüseyiniň buýrugy boýunça gurlandygy barada arapça ýazgy bar. Argawand obasynda ýerleşen beýleki iki mazardan zat galmandyr. Ermeni alymy A. Papazýanyň pikiriçe, bu obada Sadlaryň kowum mazarçylygy ýerleşipdir(13). Ýaňy-ýakynlara çenli Sadlaryň mazarçylygynda gazuw işleri geçirilmändir. Diňe 1997-nji ýylda Türkmenistanyň we Ermenistanyň hökümetleriniň kararyna laýyklykda, türkmen alymlarynyň topary: arheolog Ýegen Atagarryýew, dilçi-edebiýatçylar A.Aşyrow we N.Halymow ýadygärlikde barlaglar geçirdi. 1998-nji ýylda bolsa arheolog Hemra Ýusubow we antropolog O.Babakow bu ýerde bölekleyin gazuw işlerini geçirdiler.

Ermeni çeşmeleriniň maglumatlaryna görä, Sad türkmen emirligi («Çuhur Sad») XIV asyryň 80-nji ýyllaryndan tä XV asyryň 30-njy ýyllaryna çenli dowam edipdir.

Emirligiň düzümine giren türkmen taýpalarynyň hemmesi sadly diýlip atlandyrylypdyr. Olar Sarjalunyň, Ýerashodzoryň ýerlerinde we Ararat jülgesinde ýerleşipdir(14).

Dowam eden döwrüniň soňky 20 ýylynda Sad emirligi kuwwatly türkmen şasy Gara Ýusup beg Türkmeniň garamagynda bolupdyr. Gara Ýusup beg Türkmen 1410-njy ýylda Ermenistanda, Eýranda, Yrakda, Kürdüstanda 1468-nji ýyla çenli dowam eden Garagoýunly döwletini esaslandyrypdyr.

Garagoýunlylaryň häkimlige gelmegi bilen Teýmir agsak tarapyndan tozdurylan Ermenistana köp garaşylan parahatçylygyň ahyrsoňy gelendigi barada orta asyr ermeni awtorlary belläpdirliler. Towma Mesopesi Gara Ýusup barada şeýle ýazypdyr: «Ol Ermeni ýokarky böleklerine parahatçylyk berdi. Biziň bütin ýurdumyzda, Arçesden başlap tä Ararat welaýatyna çenli abadanlaşdyryş başlandy. Adamlar ýumrulan ýerlerde däl-de, abadanlaşdyrylan ýerlerde ýaşady... Buthanalarda ruhanylary we dýakonlary bilen gülläp başlady. Çagataý döwründe dinden el çeken adamlar öz dinlerine täzedan ynanyp başladylar». Ýerli ilata öz täsirini ýetiren ermeni-grigorýan buthanasyndan türkmenler uly goldaw tapypdyr. Ermeni taryhçysy W.Grigorýanyň

belleýşine görä, Gara Ýusup beg Türkmeniň ogly Isgender we agtygy Jahança özlerini »Şahe Arman« (ýagny Ermenistanyň şalary) hasaplapdyrlar. Ermeni çeşmelerinde olar uly mähir bilen ýatlanylýar. Jahança Garagoýunlylaryň döwründe (1432 □ 1467) ermeni buthanasy hemme salgytlardan boşadylypdyr(15).

XV asyryň 70-nji ýyllarynda Ermenistanyň, Günorta Atrapatakanyň, Kürdüstanyň, Diýarbekiriň, Eýranyň, Lurystanyň, Parsyň we Kermanyň ýerlerini Akgoýunly türkmen nesilşalygy özüne birleşdiripdir. Onuň esaslandyryjysy Uzyn Hasan beg Türkmen ermeni Eçmiadzin buthanalaryny salgytlardan boşadýar (1475-nji ýylyň permany). Akgoýunlylaryň beýleki bir şasy □ Ýakup 1487-nji ýylda Gandzasaryň katolikosy (ruhanysy) Şmawona edil şeýleräk permany berýär(16).

Ýokarda getirilen mysallar şu ýurtlaryň çäklerinde ýaşan türkmen we ermeni halklarynyň ýeterlik ýakyn aragatnaşykda bolandygyna şaýatlyk edýär. Munuň şeýledigini ermeni diliniň mysalynda-da görmek bolýar. 1902-nji ýylda Ýerewanda dil-edebiýatçy H.Açarýanyň »Ermeni diline türki diliniň täsiri we ermenileriň türki dilinden kabul eden sözleri« diýen işi ermeni dilinde çap bolup çykdy. Onda, hususan-da, ermeni diliniň stiline we grammatiki gurluşyna türkmen diliniň täsiri hakynda gürrüň edilýär. Könelişen käbir türkmen sözleri eýýäm häzirki zamann dilinde duşmaýar(17).

Belli türkolog E.W.Sewortýan şeýle ýazýar: »Entek mongollardan öň, XII asyrda ermeniler seljuk türkmenleri bilen gatnaşyk edip başlaýar... we olar bilen hemişe seljuk türkmenleri bilen gatnaşyk edip başlaýar... we olar bilen hemişe aragatnaşykda bolup, egin-egine berip ýaşan wagtary-da az bolmandyr. Diňe orta asyr ermeni edebiýatynyň eserlerine günorta türki sözleriniň has ir girmeginiň sebäbini oguz taýpalary bilen gündelik aragatnaşygyň saklanylandygy bilen düşündirmek bolar«(18).

Azerbeýjan alymy A.S.Sumbatzade orta asyr ermeni we gruzin awtorlarynyň eselerini derňäp, olarda ýüzlerçe oguz-türkmen sözlerini ýüze çykardy(19).

Gelip çykyşlary we dilleri boýunça bir oguz toparyna girýän türkmenleri we azerbeýjanlary çuň taryhy kökler

baglanyşdyrýar(20). Azerbeýjan alymlary Azerbeýjanyň çäklerindäki oguz-türkmen taýpalarynyň atlary saklanyp galan 18 sany ýer-ýurt aňladýan adalgany (toponimi) tapdylar: afşar, baýat, baýandur, bektili, ýaýyrly, igdir, ýiwe, garabölük, kinyk, kyryk, peçeneg, salyr, tutyrga, tüker, çaruk, çebni, çuwaldar, eýmür, şeýle hem »24 sanawa» girmedik beýleki türkmen taýpalarynyň atlary □ agaçari, kaňly, karluk (garlyk), kypçak (gypjak), halaj (halaç)(21).

XIX asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen azerbeýjan taryhçysy we filology A.K.Bakyhanow orta asyr ýazuw çeşmelerine salgylanyp, Sefewi türkmenleriniň döwletiniň ilkinji şasy Ysmaýyl I Sefewiniň ýerli türkmen hökümdarlaryny güýçlendirmek maksady bilen, XVI asyrda baýat türkmenlerini Yrakdan Ýerewana, Derbende, Şabrana göçürendigini belleýär. Onuň aýtmagyna görä, zulkadyr (dulkadyr) türkmenleri-de Azerbeýjana, şeýle hem Gürjüstana göçüpdirler. Emma olaryň bir bölegi gruzinler bilen goňşy ýaşayan lezgi taýpalaryna goşulypdyr(22).

A.K.Bakyhanowyň maglumatlaryna görä, XVI □ XVII asyrlarda Azerbeýjanyň etnik kartasy şeýle görnüşde bolupdyr: feñene, halyly, keñerli türkmenler Kuba we Şirwan uýezdlerinde; asylllylar, arşalylar, ustajylar we gajarlar □ Kuba uýezdinde; baýatlar □ Kuba, Derbent we Şirwan uýezdlerinde; garagoýunly we halaç □ Şeki, Kuba we Şirwan uýezdlerinde ornaşypdyrlar(23).

Bu giçki göçüp gelenler türkmenler, eýýäm Seljuklar, Garagoýunlylar we Akgoýunlylar bilen bile gelen oguz taýpalarynyň, şeýle-de, biziň eramyzyň birinji asyrlarynda has gadymy türki etnoslaryň (gunlaryň, bolgarlaryň, hazarlaryň we başg.) ýaşap ýören ýerlerine gelipdirler.

Türkmenleriň nogaýlar bilen ýakyn aragatnaşykda bolandygy barada hem aýtmak bolar. XIII asyrda Çingiz hanyň agtygy □ Altyn Ordanyň birinji hany Batýý Ýewraziýa sähralygynda ýaşan, ýagny onuň döwletiniň düzümine giren oguzlar üçin Nogaýý tümenbaşy edip belläpdir. Nogaý taryhçysy Sami Nogaýyň maglumatlaryna görä, Nogaý hanyň kakasy Tawal beg Aksunyň asly oguz-peçeneglerden bolupdyr. Bütin Günbatar we Günorta

Ýewropany basyp alan Nogaý hanyň abraýy gaty uly bolupdyr, hatda Altyn Ordanyň oguzlary özlerini »nogaý» diýip atlandyrypdyrlar(24).

Häzirki nogaýlar, esasan, Russiýa Federasiýasynyň Garaçaý-Çerkez awtonom respublikasynda ýaşaýar. Olar aknogaý halk we garanogaý halk diýen toparlara bölünýär. Aknogaýlarda »türkpen» (türkmen) we »kaňly» taýpalary bolup, olaryň obasy Togtamyş we Kaňlydyr. Garanogaýlar hem atlarynda türkmen taýpalary bilen meňzeşlik bolan uly taýpalara bölünýärler □ goňur, kaňly, gazaýakly (gaz aýagyna meňzeş tagmasy bolan salyrlar şeýle atlandyrylypdyr), keneges, bozok (sag ganatyň 12 oguz taýpasy şeýle atlandyrylypdyr). Olaryň Türkpen-oba diýlip atlandyrylýan obasy hem bar. Türkmenleriň we nogaýlaryň aragatnaşygynyň alamatlaryny nogaý familiýasyny getirmek bolar. Kizyl-ýurt we Ikon-halk obalary); Bu maşgalalary wekilleri kem-kemden çerkesler bilen ýakynlaşýar(25).

Nogaý dilindäki garyndaşlyk adalgalary türkmen dilindäki şeýle adalgalardan tapawutlanmaýandygyny hem gyzyklydyr. Nogaý dilinde gypjak şiweleriniň köp bolmagyna garamazdan, bu adalgalaryň aýdylyşynda oguz-türkmen sözleýşiň yzlary bar(26). Nogaý taryhçysy Ý.I.Karakaýew nogaý »Tohtamyş han hakyndaky rowaýatynda» oguz dil alamatynyň köpdüğine şaýatlyk edýär.

Oguzlaryň dodurga taýpasy demirgazyk-kawkaz abazinlerde (tapanta böleginde) ýatlanyp geçilýär. Garabulak orta asyr türkmen taýpasy bolsa; çeçenleriň we induguşlaryň düzümine giripdir (waýnah birleşmesi). Garabulaklar waýnahlaryň »orsthoy» diýen at bilen aýratyn toparyna giripdir. Olar 4 sany uruga bölünipdir: orsthoy, saýeçoy, merfoý, akhoý (agöý, agöýli □ oguz-türkmen taýpalarynyň biri). Garabulaklar (dürli oguz şejerelerinde □ garabulak, garabölük, gara öýli) häzirki güne çenli waýnahlaryň arasynda özboluşly harby topar hasaplanylýar. Olara »pälwan halk» diýýärler. 1970-nji ýylda bir garabulak ýaşulysy şeýle gürrüň beripdir: »Bize garabulaklar diýýärler. Pasportumyzda inguş diýip ýazylmagyna garamazdan, bizi hiç kim olar diýip hasap etmeýär»(27).

Garaçaýlaryň we balkarlaryň dilinde we döp-dessurlarynda uly oguz-türkmen gatlagy bar. Dilçileriň pikiriçe, bu garyndaş

halklaryň atlary-da sinonimdeşdir: gypjak dilindäki »gara malkarlylar« □ balkarlylar (»gara derýa«) sözi oguz dilindäki »gara çaylylar« □ garaçaylylar (»gara derýa«), ýagny »Gara çayyň golaýynyň ýaşajylary« sözüne öwrülýär. »Garaçayly« etnonimi bolgarlaryň (kawkazly balkarlar □ olaryň nesilleri) oguz-türkmen taýplary bilen garyşmagy netijesinde emele gelipdir. Garaçayly dilçi M.A.Habiçew şeýle ýazýar: »Garaçay dil gurşawyna oguz diliniň täsiri gaty uludyr. Garaçay diliniň ýo, ýu çekimlileri dodaklanyşy we hatary boýunça azerbeýjan diliniň ýo, ýu çekimlileri bilen meňzeşdir. Balkarlar dilinde bolsa, ýo, ýu sesleri has yzky hatara degişli bolup, gumuk diliniň oü, uü, (o, u) sesleri bilen meňzeşdir. Birinji we ikinji ýöňkemäniň birlik sanynyň goşulmalarynyň yzyna goşulýan eýelik, ýeňiş we ýöneliş düşümleriniň goşulmalarynda-da oguz diliniň täsiri bar. Bu gumuk dili üçin-de mahsusdyr«(28).

Osetinleriň şejeresinde halky emele getiren ýedi taýpanyň arasynda »oguz« taýpasy görkezilýär(29). Häzir osetinler »iron« we »digor« diýen toparlara bölünýär. Osetin diliniň iron we digor dialektleriniň arasynda, hatda çalyşmalarda-da uly tapawut bar. Digoriýada 150-den gowrak türki toponimi bolup, digor dialektiniň özi bolsa türki sözlere örän baýdyr. Hatda käbir ylmy barlagçylar »digoriýalylar iň köne türki gepleşiginde gepleýär« diýip hasaplapdyrlar(30).

Balkar taryhçysy I.M.Miziýew bu babatda şeýle ýazýar: »...Digoriýalylar öz etnonimi boýunça bolgar utigorlaryna deň bolupdyrlar. Olar Merkezi Kawkazyň jülgelerine düşüp, eýran dilli taýpalaryň □ ironlaryň ata-babalary bilen assimilleşipdirler«(31).

Gündogar Osetiýanyň şejere rowýatlary beýleki ýerlerdäki şeýle eserlerinden tapawutlanýarlar. Olar şejerelerini Os-bagatardan □ Alaniýanyň »birinji patyşasyndan« alyp gaýdýarlar. Belli osetin filology W.I.Abaýew bu ady türki hasaplaýar. Os-bagataryň ogly Aguz (Oguz) bolupdyr □ bu at köne oguz dilinde ýazylan »Awgustian Alguzo □ Ruslan Saragon-Çahilon« (»Alguziani«) diýen poemada bardyr. Poemada Aguz gunlaryň, osetinleriň, çerkesleriň, çeçenleriň we beýlekileriň hökümdary □ »beýik patyşalyklary saklaýan, patyşa we çäksiz

häkimli hökümdar» hökmünde görkezilýär. Gündogar osetin maşgalalarynyň aglaba bölegi özlerini Aguzyň nebereleri hasaplaýarlar.

Osetin ethnology F.H.Gutnow, osetin atlaryna we şejerelerine salgylanyp, knýazlaryň we käbir hökümdarlarynyň atlaryň gelip çykyşy boýunça, esasanam, türki we arapdygyny boýun alýar (Baýsagur, Batyrbaý, Beslan, Ýelkan, Tengiz, Elkon, Asgireý, Aslanbek, Bikan, Botas, Polat, Sanjar, Tugan, Tembulat, Krymgire, Kudaberd, Temirhan, Hanjeri, Buriberdy we beýlekiler)(32).

Türkmen-alan-as taýpalarynyň ata-babalarynyň täze eýýamyň birinji asyrlarynda Kawkaza gelendigini aýratyn bellemek gerek. Olaryň eýran dilliligi barada hiç bir çeşmede aýdylmaýar. Tersine, ermeni we gruzin orta asyr awtorlary alan-aslaryň diliniň türküdigini belläp, olaryň owsurlar we digorlar diýen at bilen tanalandygyny belleýärler. Bu »Oguznamada» sanalýan esasy owsar (afşar) we duker (tüger) diýen oguz taýpalarydyr. Owşar we tüwer (togar) etnonimleri häzirki günde-de türkmenler bar. »Alan» we »as» etnonimleriniň bolsa biz »alili», »olam», »as», »ýazyr» ýaly türkmen etnonimleriniň düzüminde görýäris.

Dagystanyň »terekemen» diýlip atlandyrylýan kiçeňräk halklarynyň biri aýratyn üns berilmegine mynasypdyr. Olar Dagystanyň Derbent etrabyň demirgazygyndaky deňiz ýakalaryny tutupdyr. Olaryň ýaşaýan ýeri Terekeme (ýa-da Terekemen bölegi) diýlip atlandyrylýan ýerleri demirgazykda gumuklar, günbatarda tabasaranlar bilen araçäkleşýär, gündogarda bolsa Hazar deňziniň suwy bilen ýuwulýar.

Terekemenler («terekemeler») Dagystabyň çäklerine Azerbeýjandan gelipdir. A.K.Bakihanowyň belleýşine görä, terekemenleriň alty sany obasy Bakuwyň töwereklerinde ýerleşipdir we ýene-de »Derbendiň golaýynda aýratyn Terekeme magaly bolupdyr». Terekemenler Dagystana Kaýtagyň hökümdary Soltan Ahmediň çagyrmagy bilen gelipdirler diýip ýazypdyr. Ol: »Türkmenleri Şirwanyň dürli ýerlerinden çagyryp getirýär we Terekeme (türkmenler) magalynyň häzirki obalarynda ýerleşdirýär»(33).

»Terekeme«, »terekemen« sözleri »türkmen« etnonimini aňladýar. Kawkaz halklarynyň taryhy we etnologiýasy boýunça barlagçylaryň ýekejesi-de bu babatda şübhelenmeýär. Häzirki zaman azerbeýjan taryh ylmynyň düýbünü tutujy A.K.Bakihanow, görnükli azerbeýjan alymy Z.M.Buniýatow, terekemenleriň taryhyny öwreniji, dagystanly taryhçy S. Ş. Gajyýewa we başga-da birnäçe alymlar terekemenleriň aslynyň türkmenidine şübhelenmeýärler.

Hususan-da S.Ş.Gajyýewa şeýle ýazýar: »...Dagystanyň terekemenleriniň köpüsiniň asly azerbeýjanlydyr. Edil Azerbeýjanyň terekemenleri ýaly, olaryň gelip çykyşy bilen oguz türkmenleriniň, şol sanda garagoýunly we akgoýunly oguz-türkmen taýpalarynyň arasynda arabaglanyşyk bardyr«(34).

»Terekeme« sözi □ »türkmen« sözüniň kawkaz taýydyr (wariantydyr). Orta Aziýaly awtorlara-da »türkmen« sözüniň şeýle nusgasy bellidir. Meselem Abylgazy han (XVIII a) »Türkmenleriň nesil şejeresinde« »tarakimalar □ salorlar« barada gürrüň edýär(35).

Terekemenleriň köpüsi 10 sany obada: Börikey, Jemikent, Welikent, Padar, Mämedgala, Selik, Karadagly, Ulluterekeme, Tatlyar, Deliçoban obalarynda ýerleşdirilipdir. Beýleki üç oba □ Şabazkent, Mehrefkent, Şebende XIX asyryň birinji ýarymynda ýumrulydyr. Terekemenleriň gumuklar bilen birleşen bölegi Demirgazyk Dagystanyň: Hasawýurt (Temiraul obasy we Kostek obasyndaky Terekemeaul toplumu) we Gyzylyurt (Çontaul obasy) raýonlarynda ýaşaýar. Bu terekemenler bir eýýämden bäri özlərini gumuklar hasaplaýar. Terekemenleriň haýsydyr bir bölegi Ermenistanda we Gruziýada ýaşapdyr. XIX asyryň ahyrynda Terekeme diýen ýerde (Terekemen uçastogy) 4294 sany ýaşajy bolandygy we Kumuk okrugynda bolsa 1867-nji ýylda 1257 sany terekemenleriniň ýaşandygy bellidir(36). XIX asyryň başynda Zaslak Kumykiýada terekemenleriň dört knýaz uruglarynyň wekilleri □ Kazanalipowlar, Aýdemirowlar, Temirowlar, Alişewler ýaşapdyr. Günorta Dagystanyň ýerlerine gelen terekemenler gumuklary, tabasaranlary, darginleri, lezginleri öz etnik toparyna goşupdyrlar(37).

Türkmenler günorta gumuklaryň ýerlerine-de giripdirler.

S.Ş.Gajjýewa şeýle ýazýar: »Garagoýunlylaryň haýsydyr bir toparynyň terekemenleriň diňe etnik taýdan kämilleşmegine gatnaşman, eýsem, olar günorta gumuklar bilen birleşendikleri aýdyňdyr. Mirze-su (häzir Terekeme magalynyň demirgazyk araçäginde ýerleşýän Druřba şäherçesi) bölümçesini terekemenleriň birwagtlar Garagoýunly diýip atlandyrmagy ýöne ýerden däldir. Başly Karakoýçular diýlip atlandyrylypdyr (sözme-söz: »gara goýun ösdürip ýetişdirýänler«, garagoýunly sözüniň gumukça ýazylşy). Ýaşulylar 1877-nji ýylda ýumrulan Başly obasynda Garakoýçular ýaşalýan aýratyn toplumy eýeländigini we köplük bolup ýaşandyklary barada eşdipdirler. Ýyl geçdigiçe, olar beýleki tuhumalar bilen garyşypdyr, emma entek daşky sypatlary boýunça tapawutlanypdyrlar (has inçe ýüzli, süýri kelleli, garaýagyz)»(38).

Özüniň başga bir işinde S.Ş.Gajjýewa şeýle belleýär: »Günorta gumuklaryň şiwesiniň (kaýtag şiwesi) derňewiniň netijesinde, olaryň leksikasynda gypjak toparyna degişli bolmagyna garamazdan, sözlük düzüminiň köp bölegini oguz sözleriniň tutýandygy anyklanylady. Deňizýaka Dagystana irki döwürde aralaşan oguz sözlerinden başga-da, has gijräk, XIII □ XIV asyrlarda, ilhanlar döwründe, garagoýunly taýpalarynyň göçen wagtlary günortadan gelen oguzlaryň dili-de bu ýagdaýa öz täsirini ýetiren bolmagy ahmaldyr(39)».

Gumyklarda türmen eposlary »Görogly« we »Gorkut ata« meşhurdyr. Mysal üçin »Jawat baradaky ýyr« oguz diliniň elementleriniň bir bölegi bolup durýar.

Kaýakent gumuk obasynyň döremegi hut gaýa oguz-türkmen taýpasy bilen baglanyşyklydyr. Bu obanyň ýaşajjylary özlerini türkmençe □ »gaýa gentliler« diýip atlandyrmaklary hem gyzyklydyr. Soňra kaýylar gumuklar bilen birleşipdir. XIX asyryň ahyrynda asly Lagijden bolan terekemenler Kaýakente göçüpdirler. Gamri obasynyň ýerinde düýbi tutulan ilkibaşdaky Kaýakent »Mina Kaýykent« diýlip atlandyrylyp başlanýar. Soňky göçüp gelenler »Täze Kaýykent« obasyny esaslandyrypdyr(40).

1992-nji ýylda Türkmenistana hut Kaýakentden hat gelýär. Dagystanyň birleşen muzeýiniň Täze Kaýakent şahamçasynyň müdiri Umurzyýat Jabrailowa öz hatynda gumuklaryň ýaşajjany

Kaýakent raýonunda ýerleşýän Otemiş ilatly ýer barada gürrüň berýär. U.Jabrailowa: »Olaryň (otemişleriň □ Ö.G.) utamyş türkmen taýpasy bilen arabaglanysygy barmyka?» diýip ýazýar(41).

Biz oňa otamyşlaryň (utemişleriň) teke türkmenleriniň bölegidigi barada aýdyp, onuň bu etnonimleriň arabaglanysygy baradaky çaklamasyny ret etdik. 1993-nji ýylyň başynda Dagystandan ýene-de bir hat geldi. Onda şeýle diýilýär: »...Biziň 1993-nji ýylda açylan muzeýimizde otemişleriň bu ýere haçan gelendigi barada hiç hili (taryhy) maglumat ýok. Biziň alymlarymyz olar barada entek hiç zat aýtmandyr. Biz bu işiň başyny başlaýjylar. Otemiş obasy □ biziň etrabymyzda iň köp ilatly nokatlaryň biri (700-e golaý hojalyk). Obanyň ilaty □ gumuklar. Olaryň döp-dessurlary gumuklaryňky bolsa-da, sözleýişleri başgaça. Meselem, döp-dessurlary gumuklaryňky bolsa-da, sözleýişleri başgaça. Meselem, gumuklar »gelgenbiz» (»biz geldik») diýýär, olar bolsa »gelipmiz» diýýär. Antropologiýa taýdan, olar ýewropalylara meňzeýär... Olar gadyndan bäri, öz päkizeligi, edepliligi bilen tapawutlanýar. Has öňden bäri ýaşap gelýän otemişleriň gürrüň bermegine görä, obanyň daş-töwereginde ir-iýmişli (»ýemiş») baglaryň we otlaryň (»ot») köp bolandygy sebäpli, oňa şeýle at berlipdir. Biziň pikirimizçe, şeýle düşündiriş nädogrydyr. Halk örän gyzma, göwnaçyk, myhmansöýer. Ýaşayyşlary gurply däl, ýerleri köp, emma suwlary ýok. Esasan, üzümçilik bilen meşgullanýarlar. Olar ökde gallaçy... Biziň pikirimizçe, otemiş türkmenlerden gelip çykan bolmaly. Biz bilelikde, bu pikiri delillendirmäge çalyşmaly. Hormatlamak bilen Umurzyýat Jabrailowa»(42).

Bu maglumatlar türkmenleriň Zakawkazýede we Kawkazda tutan uly syýasy orny barada habar berýär. XVIII asyryň başynda Demirgazyk Kawkaza Müňgyşlakdan çowdur, igdir, söýünajy türkmenleri gelipdir. 1740-njy ýylda Stawropol ülkesinde olaryň sany 15990 adama ýetipdir. Stawropol türkmenleriniň 200 adamdan ybarat bolan ýygynçasy 1812-nji ýylda Russiýanyň Napoleona garşy Watançylyk urşuna gatnaşypdyr. Türkmenleriň bir bölegi galmyklaryň arasyna göçüp barypdyrlar. Alymlaryň

bellemegine görä, galmyklaryň »tekýahin« urugy teketürkmenlerine degişlidir. Galmyklaryň »torkmud« bölümçesi bolsa, onuň aslynyň türkmenligi barada aýdýar(43). 1825-nji ýylda Demirgazyk Kawkazda Türkmen pristawlygy döredilipdir. Onuň düzümine 10 sany oba giripdir we 1923-nji ýylda onuň ady Türkmen etraby diýlip üýtgedilipdir. Häzir Stawropol türkmenleri: Letnaýa Stawka (Türkmen etrabyňyň merkezi), Çur, Maştakgulak, Sarygamyş, Ýanguý, Sawan, Edilbaý, Başanta, Başagyl, Ozek-suat, Deşikli, Jelala obalarynda ýaşaýar(44). Häzirki wagtda Stawropol türkmenleriniň sany 120 müň adamdan hem geçýär.

Ylmy maglumatlar we ýygnaýan materiallar, göwrümi ýeterlik dereje-de bolmasa-da, Kawkaz halkarynyň etnik taryhyna täzedan ser saldyrýar. Sebäbi türkmenleriň Kawkazda ýaşaýan halklar bilen etnosyýasy, etnodurmuş we etnomedeni gatnaşykarynyň doly teswiri bizde häzire çenli ýokdur.

■ **Edebiýat:**

[1] Lordkipanidze M. I. Istoriýa Gruzii XI – naçala XIII ww. – Tbilisi, 1974. – S.98.

[2] Ançabadze G. Z. Kypçaki w Gruzii//Etničeskiýe i istoriko-kulturnyýe swýazi narodow SSSR. – Alma-Ata, 1976. – S.13-14.

[3] Şengeliýa N. N. Seldfuki w Gruzi w XI w – Tbilisi, 1968. – S.396.

[4] Gukasýan W. L. Ob azerbaýdžano-gruzinskih ýazykow kontaktah//Sowetskaýa týurkologiya. -1980.-No: 4. -S.25.

[5] Çykgyt alyndy: Sumbatzade A. S. Azerbeýdžansy – etnogenez i formirowaniýe naroda. Baku, 1990. – S.182.

[6] Wirsaladze Ýe. »Dede Korkud« i woprosy gruzinskogo narodnogo eposa // Materialy sessii, poswýašennoý itogam arheologičeskih issledowanij 1964 goda w SSSR. – M., 1965. – S.239.

[7] Çiçkowani M. Ya. Serebrýakow S. B. Skazaniýe o Keroglu Aşug Garibe w gruzinskom folklöre // Materialy sessii, poswýašennoý itogam arheologičeskih issledowanij 1964 goda w SSSR. – M., 1965. – S. 240.

- [8] Akopyán G. Iskusstvo srednewokogo Arsaha. □ Ýerewan, 1991. □ S.39.
- [9] Gandzakesi K. Istoriya Armenii. □ Ýerewan, 1961. □ S.216. 104. Akopyán G. Görkezilen iş □ S.52
- [10] Gundogdyýew O. A. Turkmenskiýe emiry i armýanskaýa serkow//Wozrofdeniýe □ Aşhabad, 1999. □ No: 4. □ S. 21.
- [11] Şol ýerde □ S.21.
- [12] Papazyán A. D. Arabskaýa nadpis na grobnise turkmenskih emirow w sele Argawand // Blifniý Wostok. □ M., 1961. □ S.72.
- [13] Armýanskiýe perwoistoçniki o turkmenskih gosudarstwah Kara-koýunly i Ak-koýunlu / Wstup. Statya W. Grigorýana. □ Aşgabat, 1997. □ S.22; Gundogdyýew Ö. Türkmenleriň Kawkaz halklary bilen milli-medeni gatnaşyklary//Türkmen dünýäsi. □Magtymguly, 2006.
- [14] Grigorýan W. Mawzoleý turkmenskih emirow w Armenii // Neýtralnyý Turkmenistan. □ 19.09.2002. □ No: 229.
- [15] Şol ýerde.
- [16] Sumbatzade A. S. Görkezilen iş. □ S. 184.
- [17] Sewortýan E. W. Týurkizmy u rannih armýanskih pisateley // Struktura i istoriya týurkskih ýazykow. □ M., 1971. □ S.264-265.
- [18] Sumbatzade A. S. Görkezilen iş. □ S. 152-170.
- [19] Gundogdyýew O. A. Etniçeakiýe swýazi turkmen s narodami Wostoka // Kulturnyýe sennosti. □ Meždunarodnyý ýeřogodnik. □ SPb, 1999. □ S. 208.
- [20] Guseýnzade A. Otrafeniýe oguzskih etnonimow w sowromennoý toponimii Azerbeýdfanskoý SSR//Etniçeskiýe i istoriko-kulturnyýe swýazi týurkskih narodow SSSR.□Alma-Ata, 1976. □ S.48.
- [21] Bakihanow A. K. Gyulistan-i Iram.□ Baku, 1991. – S.95-96.
- [22] Şol ýerde. □ S. 22.
- [23] Nogaý S. Nogaý türkleri//Nogaý. Haber bülteni. □ 1999.- S.6.
- [24] Gundogdyýew O. A. Turkmeny i nogaysy//Aşgabat.□ 11.03.1997.
- [25] Aýbazowa Ý. S. Terminy rodstwa w nogayskom ýazyke//Aktualnyýe problemy karaçayewo-balkarskogo i

- nogaýskogo ýazykow. □ Stawropol, 1981. □ S.56-68.
- [26] Wolowa N. G. Etnonimy i plemennyé nazvaniya Sewernogo Kawkaza. □ M., 1973. S.170.
- [27] Habiçew M. A. Slwoobrazowatelnyý i etnomologičeskiý analiz nekotoryh karaçayewskih etnonimow//Aktualnyé problemy karaçayewo-balkarskogo i noгаýskogo ýazykow...S.22.
- [28] Gundogdyýew O. A. Etničeskiýe swýazi...S.28.
- [29] Miziýew I. M. Şagi k istokam etniçeskoý istorii Sentralnogo Kawkaza. Nalçik, 1986.-S.70.
- [30] Şol ýerde. □ S.93.
- [31] Bakihanow A. K. Görkezilen iş.□ S.24.
- [32] Gadfiýewa S. Ş. Dagestanskiýe terekemensy. XIX □ naçalo XX w. Istoriko-etnografiçeskoe issledowaniye. □ M., 1990. S.13.
- [33] Abulgazi-han Hiwinskiý. Rodoslownaýa turkmen. □ Çardfou, 1991.- S.53.
- [34] Gadfiýewa S. Ş. Görkezilen iş – S.4.12,23.
- [35] Şol ýerde □ S.25.
- [36] Şol ýerde □ S.14.
- [37] Gadfiýewa S. Ş. Pozdniýe týurki w sostawe kumykskoý narodnosti//Etničeskiýe i istoriko-kulturnyýe swýazi...S.34.
- [38] Gadfiýewa S. Ş. Dagestanskiýe terekemensy...S.14.
- [39] Gundogdyýew O. A. Potomki turkmen na Kawkaze//Weçerniý Aşgabat. □ 29.10.1993.- No: 228.
- [40] Şol ýerde.
- [41] Alekseew W. P. Etnogenez. □ M.,1986.□S. 5.
- [42] Gundogdyýew O. A. Oguzy, turkmeny i Rossiya. Istoričeskiý oçerk.□ Aşhabad. 2001. □ S.139-140.

Öwez GÜNDOGDYÝEW.

«Türkmenler we dünýä halklary», sah-203-216. Taryhy makalalar